

Michał Szukała
Warszawa

Piaseczno w połowie XIX wieku — procesy ludnościowe w małej społeczności*

Badania leżące na styku demografii historycznej i dziejów życia prywatnego wydają się jednymi z najbardziej atrakcyjnych dla badaczy historii społecznej. Tego rodzaju dociekania pozwalają na wejście w obszar prywatności gospodarstwa domowego, które zdawałoby się nie pozostawiło po sobie zbyt wielu uchwytnych śladów źródłowych. W badaniach tych istotne jest dążenie do jak najdokładniejszej eksploracji dostępnych materiałów. Nie byłoby to możliwe bez źródeł zawierających znaczny zestaw na bieżąco aktualizowanych informacji. Ten warunek spełniają ewidencje ludności zaliczane do podstawowych typów źródeł statystycznych¹. Ewidencje bieżące ludności można podzielić na trzy podtypy:

- ewidencję bieżącą stanu ludności (obecnie głównie księgi meldunkowe),
- ewidencję ruchu naturalnego ludności (głównie akta stanu cywilnego),
- ewidencję ruchu wędrownego (migracyjnego)².

Dziewiętnastowieczne księgi ewidencji ludności z obszaru Królestwa Polskiego łączą w sobie cechy wszystkich tych typów. Co równie istotne, obejmowały one w większości wypadków zarówno ludność stale zamieszkałą na obszarze jurysdykcji organu administracji państwowej, któremu powierzono prowadzenie ksiąg, jak i przebywającą tam tylko czasowo. Były one odnawialne, to znaczy po

* Artykuł jest oparty na wynikach badań prowadzonych na potrzeby pracy magisterskiej autora *Piaseczno w połowie XIX wieku — obraz społeczności w świetle księgi ewidencji ludności*. W tym miejscu pragnę wyrazić wdzięczność jej promotorowi, profesorowi Michałowi Kopczyńskiemu, za wsparcie okazane w trakcie realizacji tego pełnego merytorycznych pułapek projektu.

¹ Podstawowe źródła informacji statystycznych to: powszechne spisy ludności, ewidencje ludności, badania metodą reprezentatywną, badania monograficzne i materiały wtórne, zob. Jerzy Holzer, *Powszechne spisy ludności. Świat — Europa — Polska*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002. Wybór pism*, pod red. Zbigniewa Strzeleckiego i Tadeusza Toczyńskiego, Warszawa 2002, s. 30.

² Tamże.

pewnym czasie (z reguły po wyczerpaniu miejsca), księga była zamykana, a na jej miejsce zakładano kolejną, dokonując przeniesienia do nowego spisu nazwisk osób żyjących i wciąż zamieszkujących miejscowość³.

Pierwsze na ziemiach polskich przepisy regulujące kwestie ewidencjonowania ludności wprowadzono w okresie Księstwa Warszawskiego. Z roku 1810 pochodzą: dekret królewski oraz instrukcja Ministra Spraw Wewnętrznych regulujące podstawy nowej procedury⁴. W okresie Królestwa Kongresowego kwestię ewidencji uregulowano w roku 1818 postanowieniem namiestnikowskim oraz instrukcją Ministra Spraw Wewnętrznych⁵. Uregulowania narzucały gminom miejskim i wiejskim obowiązek prowadzenia ksiąg obejmujących wszystkich mieszkańców, niezależnie od wieku, profesji i wyznania⁶.

Jedyna zachowana na Mazowszu księga zgodna z przepisami z roku 1818 pochodzi z miasta Piaseczna i jest podstawą niniejszego artykułu⁷. Obejmuje ona okres 1842–1852 i wszystkie domy o numerach od 2 do 141. Na każdej karcie księgi znajduje się ten sam drukowany formularz składający się z następujących kolumn:

- numer domu,
- rodzaj domu: drewniany/murowany,
- imię i nazwisko,
- płeć (w osobnych kolumnach męska/żeńska, zaznaczanie odpowiedniej znakiem X),
- data urodzenia — w przeważającej liczbie wpisów zapisywanie w kolejnych, mniejszych kolumnach w formie dzień/miesiąc/rok,
- „ich postanowienie” — stan cywilny: wolna/wolny, zamężna/żonaty, wdowa/wdowiec lub inne warianty tych formuł,
- „stan urodzenia”: gminny, miejski, szlachecki, Żyd/Żydówka,
- „jakiego wyznania”: katolik/katoliczka, mojżeszowego, ewangelickiego, prawosławnego,

³ Procedury tej dotyczy artykuł 9 instrukcji władz Królestwa Polskiego z 1861 roku: „księgi ludności zupełnie zapisane, a tem samem wyszłe z użycia, nie powinny być niszczone, lecz zachowane w aktach urzędu gminnego”, zob. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Oddział w Grodzisku Mazowieckim (dalej: APW Grodzisk), Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygn. 10.

⁴ Dokumenty datowane odpowiednio na 18 stycznia i 4 maja 1810 roku, zob. Wxxx Bagieński, *Ewidencja ludności na południowym Mazowszu od połowy XIX do połowy XX wieku*, [w:] *Archiwa, kancelarie*, zbiory, t. 1, pod red. Waldemara Chorążyczewskiego, Roberta Degena, Krzysztofa Syty, Toruń 2005, s. 118.

⁵ APW Grodzisk [3], Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygn. 10.

⁶ Więcej na temat dziejów statystyki na ziemiach Królestwa Polskiego pierwszej połowy XIX wieku, zob. Witold Kula, *Demografia Królestwa Polskiego w latach 1836–1846*, wyd. Marek Górny, Poznań-Wrocław 2002 (= „Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 61, pod red. M. Górno), s. 19–50.

⁷ Tamże, sygn. 2351.

— „profesja, rzemiosło lub jakikolwiek sposób do życia” — na przykład przy rodzicach, przy mężu, przy ojcu, przy rodzicach, służąca/służący, właściciel domu, parobek, gospodarz, szewc, kowal, handlarz, ksiądz, czeladnik szewski, i tym podobne,

— „miejsce ich urodzenia”,

— „skąd przybyli” — zazwyczaj wpisywano w tej i poprzedniej kolumnie tylko jedną nazwę miejscowości (na przykład w wypadku zamieszkiwania od urodzenia w Piasecznie),

— „adnotacje”: wszelkiego typu informacje na temat losu jednostki, na przykład dotyczące śmierci, często z datą i miejscem, poboru do wojska, przeniesienia się do innej miejscowości, służby wojskowej lub zwolnienia z jej obowiązku.

Tego rodzaju ewidencje ludności nie były jak do tej pory wykorzystywane w szerzej zakrojonych badaniach historycznych. Zdaniem niektórych badaczy, są one źródłem o ograniczonej przydatności, co powoduje, że nie zastąpią w badaniach wyników spisów ludności⁸. Obarcza je wiele pominięć, wynikających między innymi z niemożności dopilnowania obowiązku deklarowania każdej zmiany miejsca zamieszkania, stanu cywilnego czy zgłaszania zgonów⁹. Opinia ta jest w znacznej mierze zasadna. Wydaje się jednak, że w badaniach nad historią społeczną okresów prestatystycznych i wczesnostatystycznych nie należy z góry odrzucać żadnych źródeł. Przy zachowaniu krytycyzmu należy wziąć pod uwagę mnogość potencjalnych zastosowań ksiąg w sferze demografii i socjologii historycznej.

Piaseczno leży w bezpośrednim sąsiedztwie współczesnych południowych granic Warszawy, po lewej stronie Wisły. Los miasta i jego mieszkańców był podobny do dziejów wielu innych mazowieckich miast tej wielkości¹⁰. Od najwcześniejszych lat rozwoju jak w soczewce skupiały się tu problemy i procesy typowe dla Mazowsza i całej Rzeczypospolitej.

Można wyróżnić kilka okresów dziejów miasta. Po czasach dynamicznego rozwoju w XVI i początkach XVII wieku nastąpił długi okres upadku społeczno-gospodarczego o cechach typowych dla kryzysu siedemnastego stulecia. Miasto lokowane jako ośrodek administracyjny dla okolicznych dóbr książąt mazowieckich okazało się zbyt małe wobec napływu nowej ludności z okolicznych miejscowości i rosnących ambicji mieszczan, szczególnie w sferze wytwórczości rzemieślniczej i gorzelnictwa. Pogarszająca się sytuacja gospodarcza i nierówna

⁸ Samuel Fogelson, *Spisy i szacunki ludności*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej* [1], s. 13.

⁹ Tamże.

¹⁰ Więcej na temat dziejów Piaseczna: Tadeusz Lalik, *Piaseczno w dawnej Polsce — XV–XVIII w. Przemiany struktury społeczno-gospodarczej*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, pod red. Jerzego Antoniewicza, Warszawa 1973, s. 9–170; Ewa Bagińska, Włodzimierz Bagiński, *Szkice z dziejów miasta Piaseczna*, Piaseczno 2001; ciż, *Drugie szkice z dziejów miasta Piaseczna i okolic*, Piaseczno 2008.

konkurencja ze strony miejscowej szlachty w podstawowej dla Piaseczna branży propinacyjnej spowodowały częściową zmianę charakteru miasta. Coraz większego znaczenia w lokalnej gospodarce nabierała działalność czysto rolnicza.

Pierwsza połowa XVIII wieku to nieudana próba przywrócenia Piasecznu roli ośrodka dworskiego, którym było u swego zarania. Rozrost Warszawy powodował, że dla części mieszkańców Piaseczno stało się wyłącznie przejściowym miejscem życia na drodze do miasta stołecznego. Zupełnie nowym elementem w społecznym krajobrazie Piaseczna było pojawienie się pierwszych przedstawicieli społeczności żydowskiej, którzy w kolejnym stuleciu będą stanowili znaczną część miejscowej ludności. Piaseczno wkroczyło w okres zaborów jako około tysiącosobowa społeczność głęboko zakorzeniona w przeszłości, a zarazem podlegająca procesom zmian dotąd w niej nieobecnym.

Interesująca nas księga piaseczyńska pozwala na dokonanie podsumowania podstawowych cech demograficznych ludności w omawianym okresie. Jak już wspomniałem, księga była corocznie sprawdzana na potrzeby administracji wojskowej. Zgodnie z uregulowaniami z 1818 roku, działania te prowadzone przez władze lokalne i delegację wojskową miały się odbywać każdego roku w marcu¹¹. Procedurze tej zawdzięczamy wiedzę na temat krótkookresowych zmian liczby ludności. Zamieszczone na końcowych kartach księgi „rekapitulacje” podsumowuje obecnie tabela 1.

Jak z niej wynika, w ciągu pierwszych czterech lat podsumowania nie były przeprowadzane regularnie. Przerwa pomiędzy spisami dochodziła do piętnastu miesięcy. Fakt ten nie obniża jednak wiarygodności danych, lecz dowodzi raczej stopniowego doskonalenia się aparatu administracyjnego. Od roku 1847 kontrole komisji wojskowych odbywały się bardzo regularnie, zgodnie z ustalonymi procedurami harmonogramem.

W ciągu pierwszych pięciu lat społeczność piaseczyńska wydaje się statyczna; wzrost liczby mieszkańców pomiędzy rokiem 1843 a 1847 wyniósł nieco powyżej 5%. Umiarkowana tendencja wzrostowa zmienia się radykalnie w kolejnych latach. Powstaje pytanie o mechanizm tego przyspieszenia wzrostu liczby ludności, gdyż niemożliwe jest osiągnięcie przez tak niewielką społeczność podobnego tempa rozwoju demograficznego wyłącznie w wyniku przyrostu naturalnego¹². Prawdopodobne wydaje się przyspieszenie procesów wędrownych. Analiza księgi piaseczyńskiej z punktu widzenia miejsc pochodzenia nowych mieszkańców skłania do postawienia tezy, że miasto odgrywało rolę lokalnego centrum migracyjnego. Najczęściej przy nazwiskach osób urodzonych poza Pia-

¹¹ Julian K. Janczak, *Statystyka ludności Królestwa Polskiego 1815–1830*, „Przeszłość Demograficzna Polski” (dalej: PDP) 14, 1983, s. 12. Procedurze tej poświęcony jest *Tytuł III. O rewizjach wojskowych* postanowienia namiestnika Królestwa Polskiego o księgach ludności z dnia 27 stycznia 1818 roku, zob. „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 1818 rok, nr 18, t. IV.

¹² Irena Gieysztorowa, *Trudne początki statystyki demograficznej Królestwa Polskiego*, PDP 14, 1983, s. 30.

Tabela 1. Ludność Piaseczna w latach 1842–1852

Data przeprowadzenia podsumowania*	Ogółem	♂	♀	Indeks jednopodstawowy (1843 = 100)	Wskaźnik feminizacji
6 X 1843	1009	500	509	100	101
7 X 1844	1051	507	544	102	107
11 I 1846	1020	516	504	101	97
7 III 1847	1063	516	547	105	106
20 III 1848	1138	538	600	113	111
5 III 1849	1177	563	614	117	109
4 III 1850	1161	550	611	115	111
5 III 1851	1177	553	624	117	112
5 III 1852	1326	610	716	131	117

Źródło: opracowanie własne na podstawie: APW Grodzisk, Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygn. 10.

* Według kalendarza gregoriańskiego.

secznem występują nazwy okolicznych miejscowości, takich jak: Chylice, Chyliczki, Głosków, Jazgarzew, Antoninów, Wągradno Złotokłos, Żabieniec¹³. Jest to dowód nadrzędności tego ośrodka miejskiego wobec otaczających go, znacznie mniejszych miejscowości.

W niemal całym badanym okresie społeczność Piaseczna była sfeminizowana, co zbliża ją do większości europejskich ośrodków miejskich ery preindustrialnej. Badania demograficzne osiemnastowiecznych miast angielskich o zbliżonej do Piaseczna wielkości określają wskaźnik feminizacji na poziomie 111¹⁴. Podobny poziom feminizacji znany jest z badań nad miastami XIX-wiecznymi na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej¹⁵. Wielu autorów zauważa wprost proporcjonalną zależność między rosnącym stopniem feminizacji a wzrostem wielkości miasta¹⁶. Porównanie wskaźnika feminizacji Piaseczna i niemal czterdziestokrotnie większego Poznania na podstawie danych z tego samego okresu dowodzi, że nie jest to zawsze obowiązująca prawidłowość demograficzna. Obie społeczno-

¹³ Obszerny opis topograficzny okolic Piaseczna w: E. Bagińska, W. Bagiński, *Drugie szkice z dziejów miasta Piaseczna* [10], s. 78–155.

¹⁴ Cezary Kukło, *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 1998, s. 52.

¹⁵ Tamże, s. 53.

¹⁶ Zob. na przykład tamże, s. 50.

ści charakteryzowały się zbliżonym wskaźnikiem feminizacji¹⁷. Jednak poziom sfeminizowania różnych ośrodków jest kształtowany odmiennymi czynnikami demograficznymi. Współczesna demografia historyczna jako główny czynnik sprawczy sfeminizowania miast wymienia wpływ uwarunkowań o charakterze ekonomicznym. Praca zarobkowa w epoce preindustrialnej była domeną kobiet niskiego stanu lub pochodzących ze zbiedniałych rodzin. Atrakcyjność danego ośrodka pod względem dostępności pracy zarobkowej, głównie w charakterze służby lub w drobnym handlu wpływał na rozmiar imigracji kobiet¹⁸.

Poszukując przyczyn stosunkowo wysokiego jak na miasto rozmiarów Piaseczna wskaźnika feminizacji, analizę rozpocznę od stanu cywilnego mieszkańców. Choć dane z roku 1842 można uznać za bardziej wiarygodne, to jednak ciekawsze wydaje się spojrzenie na rok 1852, w którym zanotowano podwyższony wskaźnik feminizacji.

Tabela 2. Ludność Piaseczna według stanu cywilnego w roku 1852

Płeć	Ogółem	Stan wolny	Stan małżeński	Stan wdowi
♂	639	392	233	14
♀	699	416	242	41
Razem	1338	808	475	55

Źródło: jak w tabeli 1.

Na podstawie danych przedstawionych w tabeli 2 należy podnieść dwie sprawy. Po pierwsze, w Piasecznie występowała typowa dla społeczności preindustrialnych przewaga liczebna wdów nad wdowcami. Zjawisko to tłumaczy się wyższym przeciętnym trwaniem życia kobiet oraz częstszym zawieraniem małżeństw przez wdowców niż wdowy¹⁹. Po odjęciu osób obu płci pozostających w stanie wdowim, wartość wskaźnika feminizacji osiąga proporcję 105. Przy okazji wychodzą na jaw ciekawe różnice dotyczące osób pozostających w małżeństwie i w stanie wolnym. Wśród tych pierwszych przeważają liczebnie zamężne kobiety. Logicznie nasuwającym się wyjaśnieniem są przyczyny natury ekonomicznej, to znaczy migracja mężczyzn do większych miast — zapewne do Warszawy — w poszukiwaniu zarobku. Tak można wyjaśniać los zamężnych kobiet

¹⁷ Krzysztof Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992, s. 35.

¹⁸ C. Kukło, *Kobieta samotna* [13], s. 54; Regina Renz, *Kobieta w społeczeństwie polskim w XIX i XX wieku*, [w:] *O kobietach. Studia i szkice. Wiek XIX i XX*, pod red. Jadwigi Hoff, Rzeszów 2011, s. 36.

¹⁹ E. Bagińska, W. Bagiński, *Szkice z dziejów miasta Piaseczna* [10], s. 23–27.

mieszkających przy rodzicach (11 osób). W jednym wypadku mamy do czynienia z podobną sytuacją w środowisku żydowskim, przy czym mąż mieszkał wraz ze swymi rodzicami w sąsiednim domu. Pozostałe trzy wypadki mieszkających samotnie kobiet zamężnych, to służące, które właśnie wyszły za mąż. Zapewne w najbliższym terminie porzucą służbę, aby zamieszkać z mężem. Udało się również zidentyfikować cztery wypadki żonatych mężczyzn mieszkających samotnie. Są to czeladnicy szewscy i wyrobnicy pochodzący z innych miejscowości: Skolimowa, Łazisk i Warki. Znowu narzuca się wyjaśnienie ekonomiczne. Jeśli zaś idzie o nierównowagę płci wśród osób w stanie wolnym, to być może wyjaśni ją przeprowadzona w dalszej części tekstu charakterystyka służby i czeladników.

Ze wszystkich danych, jakimi dysponują badacze historii społecznej, dotyczących struktury ludnościowej najbardziej wiarygodne wydają się te dotyczące wyznania. W epoce wciąż słabo rozwiniętych nacjonalizmów religia była jednym z głównych elementów tożsamości. Tendencja ta jest szczególnie widoczna w księgach ewidencyjnych, w których nie ma pytania o narodowość. Z tych powodów należy traktować tożsamość religijną również jako wyznacznik więzi etnicznych. Szczególnie w tak niewielkich społecznościach jak Piaseczno, którego mieszkańcy pozostawali w bliskich, codziennych kontaktach, przynależność religijna i wynikające z niej odmienności społeczno-kulturowe były istotnym elementem przynależności wspólnotowej i życia codziennego.

Tabela 3. Struktura wyznaniowa ludności Piaseczna
(w procentach)

Wyznanie	Lata		
	1843	1847	1852
Katolicy	63	64	56
Żydzi	33	32	40
Protestanci	2	3	3
Prawosławni	1	1	1
Razem	100	100	100

Źródło: jak w tabeli 1.

Jak już wspomniałem, od wieku XVIII w Piasecznie zamieszkiwali Żydzi. Pod koniec pierwszej połowy XIX wieku stanowili już istotną liczebnie część miejscowej społeczności. Coroczne „rekapitulacje” dostarczają danych także na temat przynależności religijnej (tabela 3).

W społeczności piaseczyńskiej wyróżniają się dwie najliczniejsze grupy wyznaniowe: katolicy i żydzi. Zmiany ich liczebności w całym okresie pod niektórymi względami przypominają krzywą wzrostu liczby ludności Piaseczna. W ciągu pierwszego pięciolecia badanego okresu struktura wyznaniowa wykazywała znaczną stabilność. Daleko idące zmiany nastąpiły w latach 1847–1852, czyli tym samym okresie, gdy doszło do opisaney wyżej „eksplozji” demograficznej. Udział wyznawców judaizmu zwiększa się o około siedem procent, jednocześnie w podobnej skali maleje odsetek katolików. Liczebność dwóch pozostałych grup wyznaniowych w całym okresie była podobna, stanowiąc margines społeczności (3–4%). Stopniowy wzrost liczebności osób wyznań reformowanych jest pochodną ich osadnictwa w okolicznych miejscowościach i migracji do Piaseczna.

Biorąc pod uwagę wszystkie te przesłanki można powiedzieć, że przyczyną szybkiego rozwoju demograficznego miasta w połowie XIX wieku była imigracja ludności żydowskiej²⁰. Jest to jednak tylko częściowe wyjaśnienie zachodzących w Piasecznie procesów ludnościowych.

W dziewiętnastowiecznym Imperium Rosyjskim i co za tym idzie, w Królestwie Polskim, wciąż silna była identyfikacja stanowa. W księdze piaseczyńskiej jest ona obok przynależności wyznaniowej głównym wyznacznikiem tożsamości każdego z mieszkańców (tabela 4).

Tabela 4. Stratyfikacja stanowa ludności Piaseczna w latach 1842 i 1852

„Stan urodzenia”	1842		1852	
	l. b.	%	l. b.	%
Gminny	49	5	147	11
Miejski	614	60	701	51
Szlachecki	13	1	15	1
Żyd/Żydówka	347	34	512	37
Razem	1023	100	1375	100

Źródło: jak w tabeli 1.

Dane dotyczące procentowego udziału ludności żydowskiej w społeczności piaseczyńskiej zawarte w tabeli 4 różnią się od tych w tabeli 3. Fakt ten wynika z odmiennej podstawy źródłowej obu tabel. Dane dotyczące struktury wyznaniowej opierają się na corocznych podsumowaniach komisji wojskowych, nie zawie-

²⁰ Tamże.

rających informacji o stratyfikacji stanowej. Z kolei tabela 4 została opracowana na podstawie wyników własnych obliczeń. Różnią się one pod względem wykazywanej liczby ludności mieszkańców średnio o kilka procent od corocznych rekapitulacji.

Potencjał demograficzny katolickiej części piaseczyńskiej społeczności wyrażał się zwiększeniem jej liczebności o 80 osób stanu miejskiego w ciągu badanego dziesięciolecia²¹. W tym samym czasie liczba Żydów zwiększyła się co prawda aż o 165 osób, ale — jak wspominałem — było to efektem imigracji. Warto wskazać także prawie stuosobową grupę nowych mieszkańców miasta stanu gminnego, a więc przybyszy z okolicznych wsi.

Mechanizmy migracyjne ukazuje struktura płci ludności stanu gminnego (tabela 5).

Tabela 5. Struktura płci ludności stanu gminnego w latach 1842 i 1852

Rok	Ogółem	♂	♀	Wskaźnik feminizacji
1842	49	31	18	58
1852	147	84	63	75

Źródło: jak w tabeli 1.

Do Piaseczna nieco więcej niż kobiet przybyło w badanej dekadzie mężczyzn. Ich liczba powiększyła się wtedy o 53, podczas gdy kobiet — o 45. Możliwe, że wcześniej struktura migrantów była jeszcze bardziej zmaskulinizowana, ale nie mamy możliwości tego sprawdzić.

Służba zarówno z racji profesji, jak i profilu wiekowego należała do najbardziej ruchliwych geograficznie (a czasem i społecznie) warstw. Jak wykazały badania historyków demografów, służba była stałym elementem europejskiego gospodarstwa domowego. Składała się ona w większości z osób stanu wolnego. Na wsi przeważali wśród niej młodzi mężczyźni — parobkowie, w miastach większość stanowiły kobiety tworzące najliczniejszą w XIX wieku kategorię zawodową tej płci — służbę domową²². To właśnie obecność służby domowej powodowała wysokie wskaźniki feminizacji, typowe dla dużych miast²³. Około

²¹ W 1842 roku ponad 72% ludności miasta stanowiły osoby urodzone w Piasecznie. Dziesięć lat później niewiele więcej — prawie 3/4.

²² Zob. na przykład Michał Kopczyński, *Najstarszy zawód świata. Służba jako grupa zawodowa w Europie*, [w:] *Kobieta i praca. Wiek XIX i XX*, pod red. Anny Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca, Warszawa 2000, s. 53–75.

²³ Zob. na przykład C. Kukło, *Kobieta samotna* [14], s. 178–180.

2/3 spośród służących liczyło sobie mniej niż 25 lat, a więc — w realiach zachodnioeuropejskich — było młodszych od tych, którzy zawierali związki małżeńskie. Ważną funkcją europejskiego modelu służby było opóźnianie wieku zawierania małżeństw, a tym samym zmniejszanie dzietności kobiet²⁴. Znaczącą część służących stanowili migranci z mniej lub bardziej odległych terenów, dla których praca w Piasecznie była często jedyną możliwością zarobkowania poza własnym środowiskiem społecznym²⁵.

Służba nie była homogeniczną grupą zawodową (może poza kobietami służącymi w mieszczańskich gospodarstwach domowych), a jej obecność nie musiała oznaczać wysokiego poziomu zamożności pryncypałów. W dawnych społeczeństwach, bez szerokiego, znanego dzisiaj wachlarza form zarobkowania, służba była niemal powszechnym doświadczeniem życiowym. W wielu wypadkach wręcz koniecznym elementem cyklu życiowego dużej i jednocześnie homogenicznej pod względem cech demograficznych części populacji²⁶.

Trudno określić granicę oddzielającą służbę domową od grupy różnego rodzaju pracowników najemnych mieszkających wraz z pracodawcami. Jest to szczególnie trudne w takich miejscowościach, jak Piaseczno, reprezentujących zróżnicowany, małomiasteczkowy model społeczności.

W domach drobnych rzemieślników napotykaemy czeladników, uczniów, terminatorów i wyrobników. W wielu gospodarstwach domowych są obecni także parobkowie, a więc kategoria typowa dla społeczności wiejskich. Określenie „służąca” lub „służący” występuje w Piasecznie rzadziej niż pozostałe wymienione terminy.

Cechą łączącą wszystkie te osoby jest wykonywanie zajęć pod nadzorem głowy gospodarstwa domowego, przez co nie wydają się zasadne próby rozdzielania tej kategorii na podtypy lub twierdzenie jakoby zajęcia wykonywane przez czeladników miały niewielki związek z funkcjonowaniem gospodarstw domowych²⁷. Próby oddzielania przestrzeni rodzinnej od sfery pracy zarobkowej w warunkach dawnych społeczeństw wydają się skazane na porażkę. Nie oznacza to jednocześnie, że służba nie podlegała uregulowaniom prawnym dotyczącym również kwestii związanych wprost z funkcjonowaniem gospodarstw domowych. W artykule 30 zarządzenia namiestnika Królestwa Polskiego z 1818 roku o służbie czeladni-

²⁴ John Hajnal, *Two kinds of preindustrial household formation system*, [w:] *Family forms in historic Europe*, red. R. Wall, J. Robin, P. Laslett, Cambridge 1983, s. 93.

²⁵ Peter Laslett, *Family life and illicit love in earlier generations*, Cambridge 1977, s. 82 n.; Cezary Kukło, *Czy w Polsce przedrozbiorowej służba domowa była etapem w życiu człowieka?* [w:] *Spółczesność w dobie przemian. Wiek XIX i XX. Księga jubileuszowa profesor Anny Żarnowskiej*, pod red. Marii Nietykszy, Warszawa 2003, J. Hajnal, *Two kinds of preindustrial household* [24], s. 95.

²⁶ P. Laslett, *Family life and illicit love* [25], s. 28–34.

²⁷ Tak jak robią to między innymi Wall i Fauve-Chamoux w: *Histoire de la population française*, red. J. Dupâquier, t. 2. *De la Renaissance à 1789*, Paris 1991, s. 354.

czej i nauce zawodu czytamy: „Majstrowi służy władza miernej [odpowiedniej] ojcowskiej kary względem ucznia swojego”²⁸. Artykuł 29 tego samego aktu reguluje dopuszczalny zakres wykonywania obowiązków domowych przez czeladników i uczniów²⁹. W niniejszym wypadku do służby zaliczamy zarówno osoby podejmujące naukę zawodu w warsztatach rzemieślniczych, jak i służbę domową. Warunkiem koniecznym do zaliczania do tej kategorii społeczno-zawodowej stanowi fakt bycia częścią wspólnoty zamieszkania i stołu³⁰ oraz podleganie jurysdykcji głowy gospodarstwa domowego³¹.

Tabela 6 ukazuje najważniejsze cechy piaseczyńskiej służby domowej w badanym okresie.

Tabela 6. Służba domowa w Piasecznie — zestawienie podstawowych danych demograficznych

Wyszczególnienie	Rok	
	1842	1852
Odsetek gospodarstw domowych posiadających służbę	21%	24%
Odsetek służby w całości populacji	7%	10%
Współczynnik feminizacji	61	60
Średni wiek	23	25
Odsetek osób pochodzących spoza Piaseczna	61%	74%
Odsetek osób stanu wolnego	91%	90%

Źródło: jak w tabeli 1.

Służba nie była tak liczna, jak można by oczekiwać, bo stanowiła nie więcej niż 10% mieszkańców i zamieszkiwała tylko w co czwartym lub co piątym domu. Oznacza to, że funkcje produkcyjne w gospodarstwach domowych pełniły w większej mierze dzieci. Charakterystyczną cechą służby w obydwu porównywanych latach jest zdecydowana przewaga liczebna mężczyzn. Główną przyczyną tego stanu wydaje się być struktura lokalnej gospodarki. Znacząca liczba różnego

²⁸ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1818 rok, nr 17, t. IV, s. 122.

²⁹ „Do zatrudnień domowych tyle tylko majster mocen używać ucznia, ile ten przez to nauczania się rzemiosła nie zaniedba”, tamże.

³⁰ Z podobnego założenia wychodzi wielu badaczy gospodarstw domowych, na przykład C. Kukło, *Kobieta samotna* [14], s. 66; Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII w.*, Warszawa 1998, s. 119.

³¹ „Uczeń, tak w czynnościach rzemiosła jako i wszelkich domowych, winien posłuszeństwo swojemu majstrowi”, zob. „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, 1818 rok, nr 18, t. IV, art. 27.

rodzaju warsztatów rzemieślniczych (szewskich, krawieckich, rymarskich i tym podobnych) powodowała, że Piaseczno było atrakcyjnym miejscem dla pragnących zdobyć zawód, brakowało zaś w nim popytu na typową służbę domową. Tabela potwierdza też wcześniejsze twierdzenie, że stosunkowo wysoki wskaźnik feminizacji w 1852 roku nie wynikał z obecności kobiet służących. Wysoki poziom feminizacji spowodowanej napływem młodych kobiet z obszarów wiejskich był cechą charakterystyczną przede wszystkim dużych ośrodków miejskich³².

Opisywane powyżej procesy znajdują ilustracje na kartach książki piaseczyńskiej w postaci indywidualnych dróg życiowych. I tak, przykładem „wrastania” w nowe miejskie otoczenie jest los liczącego sobie w roku 1842 osiemnaście lat, pochodzącego z nieodległej od Piaseczna wsi Wągradno, Mikołaja Kasprzyckiego³³. Był on wówczas terminatorem szewskim w warsztacie Marcina Jaszkowskiego. Dziesięć lat później jego sytuacja jest już daleko inna. Jest „majstrem szewskim” i ma własny warsztat. W tym samym okresie uformowało się jego gospodarstwo domowe złożone z żony i pięcioletniej córki. Co jednak szczególnie ciekawe, terminatorem w jego warsztacie jest — najpewniej spokrewniony — pochodzący również z Wągradna, piętnastoletni Antoni Kasprzycki.

Zapewne nie wyjątkowy był z kolei los pochodzącej ze Zduńskiej Woli szesnastoletniej w roku 1842 Pauliny Werterówny, służącej w gospodarstwie domowym Karola Schlenkera³⁴. Dziesięć lat później jest ona już żoną swojego byłego pryncypała. Co ciekawe, oboje zmienili w tym czasie wyznanie, z ewangelickiego na katolickie.

Jak już wspomniano, Piaseczno było lokalnym centrum migracyjnym i dla części przybyszów stanowiło jedynie etap na drodze do oferującej znacznie większe możliwości pracy Warszawy. Przykładem są koleje losu innej spośród służących, pochodzącej z Góry Kalwarii Martyny Kłoczewskiej, która przybyła do Piaseczna w roku 1842 w wieku 17 lat. Po trzyletniej służbie w domu Józefa Piątkowskiego³⁵ wyemigrowała do Warszawy. O ile Kłoczewska pracowała zapewne dalej jako służąca, o tyle pochodzący z gminu, urodzony w Łaziskach i przybyły do Piaseczna z odległych o kilka kilometrów Pęcher, Wincenty Gruszkowski miał większe szanse awansu życiowego. W księdze piaseczyńskiej spotykamy go jako czeladnika szewskiego w warsztacie Jana Matuszyńskiego³⁶. Po pewnym czasie opuścił on Piaseczno emigrując do Warszawy.

Także dla osiedlających się w mieście Żydów oraz osób innych niż służba „profesji” Piaseczno stanowiło etap na drodze do stolicy Królestwa Polskiego.

³² C. Kukło, *Kobieta samotna* [14], s. 68–70.

³³ W księdze dom oznaczony numerem 39, zob. APW Grodzisk [3], Akta miasta Piaseczna 1740–1950, sygn. 10.

³⁴ W księdze dom oznaczony numerem 66; tamże.

³⁵ W księdze dom oznaczony numerem 128; tamże.

³⁶ W księdze dom oznaczony numerem 103; tamże.

Urodzony w 1816 roku w Siedlcach żydowski krawiec³⁷ zamieszkał w Piasecznie około roku 1845. Cztery lata później wraz z pochodzącą z Piaseczna żoną³⁸ wemigrowali do Warszawy. W Piasecznie urodził się również terminator zduński Antoni Przybylski, który po zdobyciu zawodu w warsztacie braci Macieja i Józefa Różyckich udał się do nieodległej stolicy³⁹.

Nie tylko czynniki ekonomiczne wpływały na procesy migracyjne. Przykładem jest los ewangelickiej rodziny Berów⁴⁰. Po śmierci głowy gospodarstwa domowego, pochodzącego z Saksonii Jerzego Bera, jego żona Katarzyna wraz z trzema córkami powróciła do swego rodzinnego miasta, Warszawy.

* * *

Za pośrednictwem księgi ewidencji obserwować możemy społeczność Piaseczna podlegającą zaskakująco dynamicznym procesom. Wyrażały się one przede wszystkim w trzech istotnych zjawiskach: wzroście liczby mieszkańców, wysokim tempie procesów migracyjnych i w przemianach struktury wyznaniowo-etnicznej.

W świetle przedstawionej powyżej argumentacji stwierdzić należy, że decydujący wpływ na strukturę piaseczyńskiej społeczności — obok napływu Żydów — odcisnęło osiedlanie się w mieście ludności z otaczających jej miejscowości. Większość istotnych zmian demograficznych do jakich dochodziło w okresie badanej dekady było skutkiem tego procesu. Istotną rolę w tym procesie odgrywała służba będąca elementem cyklu życiowego poprzedzającym zakładanie przez młodych własnego gospodarstwa domowego. Częste występowanie różnego typu warsztatów rzemieślniczych powodowało napływ ludzi młodych z najbliższych okolic miasta chcących zmienić swój status społeczny poprzez zdobycie zawodu i w dalszej perspektywie założenie własnego gospodarstwa domowego w innym od dotychczasowego środowisku społecznym. Kobieca służba domowa, typowa dla miast dużych, w Piasecznie odgrywała rolę podrzędną.

³⁷ Imię i nazwisko nieczytelne, w księdze dom oznaczony numerem 45; tamże.

³⁸ Imię i nazwisko nieczytelne.

³⁹ Antoni Przybylski zamieszkiwał pod numerem 87, warsztat Różyckich mieścił się w sąsiadującym z nim domu o numerze 88, zob. przerys planu miasta z 1825 roku, T. Lalik, *Piaseczno w dawnej Polsce* [10], s. 65.

⁴⁰ W księdze dom oznaczony numerem 119.

Piaseczno in the mid-19th century — population processes in a small community
Summary

The source analysis in question concerns the Register of Residents of the Town of Piaseczno in Mazovia, compiled in 1842–1852. The main objective has been to identify the causes of dynamic changes in the structure of the local community. In his studies, the author has been able to distinguish three important demographic phenomena: increase in the number of residents, high speed of migration processes, and transformations of the local religious-ethnic structure. Most of these tendencies have been observed within a separate group of domestic servants. This has enabled the author to formulate a thesis whereby service was an element of the life cycle, preceding the establishment of households. The population growth and the transformations in the religious-ethnic structure may have been caused by an influx of migrants from the neighbouring villages as well as an influx of Jews. The large number of various workshops in the town attracted young people wanting to change their social status by learning a trade, and Jews, most of whom were craftsmen.